

Dawid Graczyk

Młodość i początki kariery hetmana kozackiego Jana Wyhowskiego (do 1648 roku)

Meritum 2, 47-68

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MŁODOŚĆ I POCZĄTKI KARIERY HETMANA KOZACKIEGO JANA WYHOWSKIEGO (DO 1648 ROKU)

Jan¹ Ostafiewicz Wyhowski, drobny szlachcic pochodzący z województwa kijowskiego, powiatu owruckiego, na scenie politycznej pojawił się w drugim roku powstania Chmielnickiego (1649). W warunkach chaosu, politycznych i społecznych przemian na Ukrainie, sprzyjających osiągnięciu wyższego statusu społecznego, zrobił zawrotną karierę. Szybko został jednym z przywódców powstania kozackiego. Funkcja pisarza generalnego oraz wynikająca z tego obecność w najbliższym otoczeniu hetmana Bohdana Chmielnickiego dały mu wpływ na kształtowanie się stosunków politycznych, pomnażanie dóbr, szczególnie w wyniku nadań carskich po 1654 roku, a także pozwoliły na stworzenie własnego zaplecza politycznego. Naturalną konsekwencją przebiegu kariery po śmierci Chmielnickiego, było objęcie steru władzy w państwie kozackim. Sojusz z Rzeczypospolitą zaowocował uzyskaniem godności wojewody kijowskiego oraz szeregu innych nadań, m. in. starostwa lubomelskiego i barskiego. W ten sposób Wyhowski stał się jednym z najważniejszych beneficjariuszy Jana Kazimierza².

Choć literatura naukowa poświęcona działalności Jana Wyhowskiego jest coraz pokaźniejsza, dotyczy głównie dwóch ostatnich etapów jego życia, okresu hetmańskiego (1657–1659) oraz pohetmańskiego (1659–1664)³.

¹ Pod uniwersalami Wyhowski podpisywał się po polsku, Jan (Ioan, Ioannes), lub po ukraińsku, Івань, stąd w tekście używano jednej i drugiej formy imienia.

² S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990, s. 66.

³ I. В. Левицький, *Українські гетьмани. Іван Виговський та Юрій Хмельницький*, Львів 1879; М. Костомаров, *Гетьмановане Івана Виговського и Юрія Хмельницького*, Тернопіль 1891; М. С. Грушевський, *Виговський і Мазепа*. Nadbitka znajduje się w Bibliotece Stefanyka, Wydział Ukrainistyki, Lwów; idem, *Історія України-Русі*, t. X, ч. I (*Роки 1657–1658*), Київ 1936; В. Герасимчук, *Виговський и Юрій Хмельницький. Історичні студії*, Записки Наукового Товариства імені Шевченка (dalej: Записки НТШ), t. LIX, Львів 1904, s. 1–40; t. LX, Львів 1904, s. 41–70; idem, *Виговщина и Гадяцький трактат*, Записки НТШ, t. LXXXVII, Львів 1909, s. 5–36; t. LXXXVIII, Львів 1909, s. 23–50; t. LXXXIX, Львів 1909, s. 46–90; С. Наріжний, *Гетьманство Івана Виговського*. Nadbitka – Biblioteka Stefanyka, Wydział Ukrainistyki, Lwów; В. С. Степанков, *Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657– вересень 1658)*, [w:] *Середньовічна Україна. Збірник наукових праць*, ред. В. А. Смолій, випуск 1, Київ 1994, s. 88–108; Н. О. Герасименко, *Історичні події 1657–1659 рр. (Гетьманство*

Opracowania obejmujące całość losów kozackiego wodza mają charakter not biograficznych⁴. Niewielkich rozmiarów biografia wyszła spod pióra Jurja Mycyka⁵. Wyrywkowy jest obraz aktywności Wyhowskiego – pisarza generalnego (1649 –1657)⁶. Biogramy badaczy polskich poświęcone syl-

I. Виговського) у висвітленні С. Величка, Київ 1999; Т. Яковлева, *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни*, Київ 1998; F. Rawita-Gawroński, *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniawskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej*, Kraków 1907; W. Tomkiewicz, *Unia hadziacka*, Warszawa 1937; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода Hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; P. Kroll, *Od Ugody Hadziackiej do Cudowna. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*, Warszawa 2009; А. Г. Бульвінський, *Конотопська битва 1659 р., Український Історичний Журнал (dalej: УІЖ)*, 1998, nr 3, s. 76–83; nr 4, s. 33–42; Ю. Мицик, *Конотопська битва, Військо України*, nr 5–6, 1996, s. 30–33; І. Скрипник, *Дослідження про Івана Виговського, бій під Конотопом і Скит Манявський*, [w:] *Легенда про гетьмана. Іван Виговський від Конотопа до Скиту Манявського*, ред. І. Скрипник, Івано–Франківськ 1997, s. 8 – 77; P. Kroll, *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, *Матеріали до історії воjskowości*, nr 2, 2004, s. 113–131; idem, *Polsko-kozacka współpraca wojskowa w latach 1658–1659. Militarne aspekty unii hadziackiej*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. II, ред. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2008, s. 145–161; idem, *Unia hadziacka a upadek hetmana Wyhowskiego we wrześniu 1659 roku*, [w:] *350-lecie Unii hadziackiej (1658–2008)*, ред. T. Chyczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 439–457; idem, *Działania zbrojne pułkownika Iwana Neczaja na Białorusi w latach 1658–1659*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XLIII, 2007, s. 121–138; M. Wagner, *Działania dywizji oboźnego koronnego Andrzeja Potockiego na Ukrainie 1659 roku*, [w:] *350-lecie Unii hadziackiej...*, s. 401–412; K. Kossarzewski, *Krwawa jatka pod Konotopem*, *Mówią Wieki*, nr 05/08 (581), maj 2008, s. 42–46; W. Majewski, *Powstanie kozackie 1664 R. (czerwiec–grudzień)*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVIII, cz. I, 1972, s. 147–196; idem, *Śmierć Iwana Wyhowskiego w 1664 roku*, [w:] *350-lecie...*, s. 575–595.

⁴ J. Bartoszewicz, *Wyhowski (Jan)*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. XXVIII, Warszawa 1868, s. 18–29; *Polska encyklopedia szlachecka*, t. XII, Warszawa 1938, s. 232; В. Будзновський, *Наші гетьмани*, Львів 1907, s. 81–91; Т. Krzastek, *Noty biograficzne*, [w:] *Żółte Wody 1648*, ред. Т. Krzastek, W. Majewski, M. Nagielski, I. S. Strożenko, Warszawa 1999, s. 115–118; В. Л. Модзалевській, *Малоросійські Родословники*, т. I, Київ 1912, s. 219–220; К. І. Стецюк, *Виговський Іван Остапович*, [w:] *Радянська енциклопедія. Історія України*, ред. А. Д. Скаба, Київ 1976, s. 274; *Історія України в особах IX – XVIII ст. (Іван Виговський)*, Київ 1993, s. 300–310; О. М. Апанович, *Виговський Іван Остапович*, [w:] *Киево-Могиланська академія в іменах XVII–XVIII ст. (Енциклопедичне видання)*, упоряд. З. І. Хижняк, Київ 2001, s. 113–115; idem, *Гетьмани України і кошові отамани запорозької січі*, Київ 1993, s. 69–96; В. Щербак, *Козацька верхівка другої половини XVI–середини XVII ст.*, *Київська старовина*, nr 5, 1997, s. 10; *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*, книга 1, ред. В. Смолій, Київ 1998, s. 40–52; В. Д. Дрожжин, *Іван Виговський*, [w:] *Видатні постаті в історії України XI–XIX ст. Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети*, ред. В. В. Воронин, Київ 2002, s. 172–175; Б. Сушинський, *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть. Історичні есе у двох томах. (Іван Виговський, генеральний писар, гетьман України)*, т. I, Одеса 2004, s. 410–422; А. Є. Заяць, *Виговський Іван Остапович*, [w:] *Українське козацтво. Мала енциклопедія*, ред. Ф. Г. Турченко, Київ 2006, s. 76–77.

⁵ Ю. Мицик, *Гетьман Іван Виговський*, Київ 2004.

⁶ С. Наріжний, „Московська служба” Івана Виговського, *Записки НТШ*, т. СXLIX, Львів 1928, s. 117–139; Т. Г. Яковлева, *Богдан Хмельницький и Іван Виговський*,

wetce hetmana kozackiego, dla okresu od urodzenia do wybuchu powstania Chmielnickiego, zamykają się w kilku zdaniach. Niewiele lepiej przedstawia się sytuacja w historiografii obcojęzycznej. Ponadto, w zebranych przez autora opracowaniach istnieją istotne różnice. Z literatury przedmiotu dowiadujemy się, że przysły przywódca kozacki pełnił funkcję pisarza w łuckim zamku (1626), namiestnika łuckiego starosty, sędziego sądu ziemskiego, był przewodniczącym sądu wojewódzkiego w Kijowie (1640)⁷. Inaczej linię kariery budują historycy ukraińscy. Według nich, służbę w sądzie grodzkim w Łucku Wyhowski rozpoczął w latach trzydziestych, a w 1635 roku został namiestnikiem starosty łuckiego⁸. Wskazywano na udział Jana przy organizowaniu bractwa łuckiego, oraz na jego obecność na sejmiku łuckim kapturowym po śmierci króla Zygmunta III Wazy w 1632 roku⁹. Pojawił się też wątek pracy w kancelariach: komisarza królewskiego do spraw kozackich, powołanego mocą konstytucji z 1638 roku oraz prywatnej, hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego¹⁰. Część z tych sądów wymaga rewizji, część uzupełnienia. Zaznaczyć należy, że wątła baza nie pozwala stworzyć pełnego obrazu przebiegu kariery.

Do rekonstrukcji kariery Jana Wyhowskiego niezbędne jest rozpoznanie problematyki funkcjonowania administracji grodzkiej i ziemskiej, kancelarii i sądów grodzkich oraz ziemskich. Dorobek piśmiennictwa polskiego jest tutaj wielce pomocny¹¹. Konieczna jest również znajomość sytuacji

[w:] *Бохдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження великого гетьмана (Київ, 24 жовтня 1995)*, Київ 1996, s. 76–77; Aktywność Wyhowskiego z interesującego nas okresu zawarta jest w pracy Gawrońskiego: F. Rawita–Gawroński, *Polityka kozacka w ostatnich latach Bohdana Chmielnickiego*, Lwów 1910.

⁷ T. Krząstek, op. cit., s. 115. Por.: J. Bartoszewicz, op. cit., s. 21.

⁸ Ю. Мицик, *Гетьман...*, s. 9. Por.: О. М. Апанович, *Виговський Іван Остапович...*, s. 113; В. Щербак, op. cit., s. 10.

⁹ J. Bartoszewicz, op. cit., s. 21.

¹⁰ Ibidem; T. Krząstek, op. cit., s. 115; О. М. Апанович, *Виговський Іван Остапович...*, s. 113; *Полководці Війська Запорозького...*, s. 43; А. Є. Заяць, op. cit., s. 76.

¹¹ R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chelmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin 2003. Jop we wstępie przedstawił obszernie dorobek historiografii w zakresie badań nad urzędnikami i kancelariami grodzkimi. Z ważniejszych prac, jakie ułatwiają zrozumienie przebiegu kariery Wyhowskiego, należy wskazać: s. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich. Województwo krakowskie 1374–1501*, Kraków 1901; idem, *Studia do historii sądownictwa w Polsce*, Serya I, Lwów 1901; K. Maleczyński, *Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783*, Lwów 1938; P. Dąbkowski, *Uwagi o urządzeniu ksiąg sądowych w dawnej Polsce*, Lwów 1918; idem, *Urzędnicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce*, Lwów 1918; idem, *Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce*, [w:] *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, red. P. Dąbkowski, t. I, z. 6, Lwów 1925; idem, *Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce*, [w:] *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, red. P. Dąbkowski, t. III, z. 2, Lwów 1926; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976; J. Bielecka, *Kancelaria grodzka wielkopolska w XVI–XVIII w.*, *Studia Źródłoznawcze*, t. I, 1957, s. 119–135; Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983; A. Wyczański, *Spojrzenie na administrację polską XVI wieku (postulaty badawcze)*, [w:] *Europa Orientalis. Polska*

społeczno-politycznej na Wołyniu i Kijowszczyźnie, szczególnie w zakresie związków klientowskich, które odgrywały znaczną rolę w przebiegu kariery urzędniczej. I ta problematyka jest coraz szerzej omawiana w literaturze dla Wołynia i województwa kijowskiego, przy czym nie jest to obszar badawczy w pełni rozpoznany¹². Kluczową rolę odgrywa analiza zawartości ksiąg łuckich grodzkich i ziemskich dla drugiej połowy lat dwudziestych i pierwszej lat trzydziestych XVII stulecia, tj. dla przypuszczalnego okresu pracy Jana w grodzie.

i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 85–92; W. Kłaczewski, *Z badań nad urzędnikami kijowskimi XVI–XVIII wieku*, [w:] *Studia historyczno-prawne. Prace poświęcone Profesorowi Janowi Serecyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięcioletnie pracy naukowej*, red. J. Dorbisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 111–118; *Seria Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski. *Ziemie ruskie bez Braclawszczyzny i Wołynia* obejmuje t. III.

¹² Dla województwa kijowskiego kapitalne znaczenie mają wyniki badań Henryka Litwina *Napływ szlachty na Ukrainę 1648–1659*, Warszawa 2000; idem, *Struktura przestrzenna województwa kijowskiego i jej wpływ na życie społeczne i polityczne szlachty w latach 1569–1648*, *Kwartalnik Historyczny*, R. CIX, 2002, z. 3, s. 55–66; idem, *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, *Przegląd Wschodni*, t. VIII, z. 2, 2002, s. 235–292, s. 291; idem, *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1659–1648*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urbanowicz, Białystok 2003, s. 47–70; idem, *Transakcje kredytowe i dzierżawne a system klientalny na Kijowszczyźnie w pierwszej połowie XVII wieku. Sonda*, [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urbanowicz, Warszawa 2006, s. 109–118. Ostatnio ukazała się nowa publikacja: idem, *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*. Z innych warto wskazać: E. Dubas-Urwanowicz, *Nadania, dzierżawy i „trzymanie do wiernych rąk” w dobrach Tomasza Zamoyskiego w latach 1618–1638*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 99–108. Dla Wołynia i Kijowszczyzny wiodącą pracą jest dzieło Mazura: K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006. Z innych można wskazać: T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997; idem, *Kariery przedstawicieli prawosławnych rodów Ogińskich i Stetkiewiczów XVII wieku – podobieństwa i różnice awansu społecznego, ekonomicznego i politycznego*, [w:] *Władza i prestiż* ..., s. 345–368; J. Rzońca, *Klienci Konstantego Wasyla Ostrogskiego w walce z unią brzeską na sejmach z przelomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 301–320; Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ 1993; eadem, *Posłowie województwa wołyńskiego, kijowskiego i braclawskiego na sejmach Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (Próba portretu zbiorowego)*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993)*, red. J. Bardach, W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 88–93; eadem, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ 2005; І. Г. Плевако, *Володимирські урядники – послі Волинського воєводства на сеймі Речі Посполитої у другій половині XVII ст.*, [w:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права, Володимир-Волинський - Луцьк*, 2004, s. 142–145; idem, *Посольська репрезентація Волинського воєводства у другій половині XVII ст.*, [w:] *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Київ 2005, t. XI, s. 54–79.

W niniejszym artykule autor podejmuje próbę ustalenia podstawowych informacji biograficznych, oraz próbuje prześledzić pierwszy etap kariery, który kończy się wraz z wybuchem powstania w 1648 roku i przejściem Wyhowskiego na stronę kozacką¹³. Praca z pewnością nie wyczerpuje zagadnienia, ma raczej stanowić zachętę do dalszych badań nad pełnym poznaniem losów hetmana. W rozwoju kariery nie uwzględniono płaszczyzny wojskowej, w tym, postulowanego przez niektórych badaczy, wątku pracy w kancelarii komisarza królewskiego i prywatnej kancelarii Mikołaja Potocznego, hetmana wielkiego koronnego. Zagadnienia te wymagają osobnych studiów.

Czas i miejsce urodzin Jana Ostafiewicza Wyhowskiego są trudne do ustalenia. Większość biografów hetmana kozackiego pomija te zagadnienia. Posiadamy zbyt mało wskazówek mogących ułatwić odpowiedź. Juryj Mycyk wskazał na rok 1616, lecz nie podał, z czym tę datę należałoby łączyć¹⁴. Autor miał zapewne na uwadze dokument z maja 1631 roku wpisany przez Iwana Wyhowskiego do akt grodzkich w Łucku i zakładał jednocześnie, że wpisu dokonał młodzieniec, który osiągnął lata sprawne (15 lat), czyli uzyskał zdolność do czynności prawnych¹⁵. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że nastąpiło to wcześniej. Przemawiałaby za tym praktyka prawa litewskiego, wynikająca z obowiązujących *Statutów*, które za wiek dojrzały mężczyzn uznawały 18 lat¹⁶. Pozwala nam to przesunąć czas urodzin hetmana na rok 1613. Jednak i ta data będzie nieprawdziwa, jeśli Iwana Wyhowskiego, pełniącego w 1629 roku funkcję namiestnika starosty łuckiego, utożsamimy z przyszłym hetmanem kozackim¹⁷. Miałby wtedy 16 lat. Prak-

¹³ Artykuł stanowi publikację części badań prowadzonych w ramach pracy doktorskiej poświęconej sylwetce Jana Wyhowskiego, pisanej na Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Jerzego Maronia.

¹⁴ Ю. Мицик, *Гетьман...*, s. 3.

¹⁵ J. Bardach, B. Leśniodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1993, s. 251.

¹⁶ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910, s. 216; idem, *Zarys polskiego prawa prywatnego*, Lwów 1921, s. 52.

¹⁷ *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волыньскомъ Генераль-Губернатори* (dalej: *Архивъ ЮЗР*), cz. I, t. VI, 1883, s. 605. Większość badaczy w osobie Iwana Wyhowskiego, pisarza grodzkiego i namiestnika łuckiego starosty, widziała przyszłego hetmana kozackiego. Występują jednak w dyskusji głosy mówiące, że chodzi tutaj o dziada hetmana, także Iwana (В. Л. Модзалевскій, op. cit., s. 219–220). Wiele za tym wskazuje, by podtrzymać pogląd większości – obecność przedstawicieli rodu Wyhowskich w Łucku, doświadczenia Jana, wynikające ze służby w grodzie, współpraca z osobami, które również pracowały w grodzie łuckim przed wybuchem powstania Chmielnickiego, m. in. z Bieniawskim, kasztelanem wołyńskim, kierującym w od 1657 roku misją mającą doprowadzić do porozumienia z Kozakami oraz Pawłem Teterą, którego ponadto łączyły – postulowane przez badaczy – związki powinowactwa z Wyhowskim. Jednak z zebranych przez autora materiałów nie można uzyskać jednoznacznej odpowiedzi. Potrzebna jest pełna analiza dokumentów, jakie kryje Центральний Державний Історичний Архів України м. Київ (dalej: ЦДАУ Київ), szczególnie ksiąg grodzkich łuckich za lata 1625–1635, czyli przypuszczalnego okresu pracy Jana w kancelarii (księgi łuckiego sądu grodzkiego, fond 25, spr. 1; księgi sądu ziemskiego, fond 26, spr. 1). Księgi grodzkie za

tyka awansu w strukturach zarządu starościńskiego, o czym dalej będzie mowa, wskazywała, że urząd ten był najwyższym, jaki można było osiągnąć i był łączony często z obowiązkami pisarza grodzkiego. Jan musiał wcześniej odbyć praktykę w kancelarii i pełnić niższe funkcje (kancelisty). Okres taki wynosił zazwyczaj od kilku, do kilkunastu lat. Zważając na ten fakt, należałoby narodziny hetmana kozackiego przesunąć na pierwszą dekadę XVII wieku. Wobec tego, w chwili śmierci (1664 rok) miałby około 60 lat. W próbach ustalenia daty urodzin nie mamy też oparcia w późniejszych przekazach, a przecież takie pozwalają określić wiek poprzednika Jana, Bohdana Chmielnickiego¹⁸. W zeznaniach kozaka Dymitra Sulimki z 1664 roku, oskarżających ekshetmana o knowania przeciw Rzeczypospolitej, czytamy: „*O wniebowzięcu naj. Panny Ruskiej przysłał Fedora z balabanowki kozaka i poddanego swego do Sirka, żeby mu [Wyhowskiemu – D. G.] był bratem i za wiarę chrześcijańską z nim spolem wziął się. Obiecując być Oycem Ukrainy*”¹⁹. Ostatnie stwierdzenie może mieć różne znaczenie i nie przybliży nas do wyjaśnienia zagadnienia.

Brak konkretnych przekazów sprawia, że także miejsce urodzin pozostaje niepewne. Odnośnie ojca Ostafija, do interesującego nas okresu, posiadamy garść nader skromnych informacji sprowadzających się do kilku faktów: 1) w 1618 roku procesował się z Januszem Ostrogskim o chłopów zbiegłych z majątności wyhowskich²⁰, 2) posiadał miasteczko Hoholew²¹, 3) przebywał w otoczeniu archimandryty Ławry Peczerskiej, a potem zwierzchnika Cerkwi prawosławnej na Ukrainie Piotra Mohyły i działał w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku w bractwie kijowskim²². Nie udało się ustalić, kiedy Ostafi nabył Hoholew, możliwe że dopiero w czasie po-

interesujący nas okres są kompletne. Ilość spraw wnoszonych do grodu była duża, dlatego średnio na rok przypada pięć ksiąg. Należałoby zatem przejrzeć ponad pięćdziesiąt ksiąg z lat 1625–1635 (opisy od 141–199). Ze względu na ograniczone możliwości autor dokonał tylko częściowej kwerendy, obejmującej kilka wybranych ksiąg. Uzupełnienie stanowiły dziewiętnastowieczne wydawnictwa źródłowe, w których zamieszczono część wpisów z luckich ksiąg.

¹⁸ Chodzi o relację weneckiego posła M. Sagredo, który w swym raporcie z 1649 roku stwierdził, że Chmielnicki ma 54 lata. Zob. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988, s. 9.

¹⁹ Biblioteka Czartoryskich, sygn. 402, k. 533, Confessata Dmitra Sulimki Niebozczyka Jana Wyhowskiego Instrumentum do wzbudzonych w Ukrainie buntów przesłuchane w obozie pod Stawiszczami od nas Starszych Wojska Zaporozkiego ano 1664 Augusti 3.

²⁰ Summaryusz spraw dekretowych, potocznych, zapisowych z księgi ruskiej wdstwa kijowskiego 1618 roku, co do egzekucyi wpisany, A. Jabłonowski, *Źródła dziejowe*, t. XXI, Warszawa 1894, s. 275.

²¹ В. Сеньотович–Бережний, *Рід і родина Виговських (Історично родовідна розвідка)*, Український Історик, R. 1970, z. 1–3 (25–27), s. 152; *Полководці Вітська Запорозького...*, s. 41.

²² *Історія Київської Духовної Академії (період до мохиллянської)*, оргас. С. Голубев, (bez miejsca wydania) 1886, s. 34; В. М. Горобець, *Виговський Остап (Свстафій)*, [w:] *Киево-Могиллянська академія в іменах...*, s. 116.

wstania Chmielnickiego²³. Wcześniej włość hoholewska należała do Mikołaja Hlebowicza, a w 1642 roku nowym właścicielem został Stefan Aksak, sędzia kijowski, który zaliczał się w poczet latyfundystów kijowskich²⁴. Nie mamy też pewności, czy Ostafi na stałe przebywał w Kijowie przed 1631 rokiem, kiedy odnajdujemy ślad jego pobytu. Nie brał udziału w elekcji Zachariasza Kopysteńskiego na archimandrytę kijowsko-peczerskiego w 1624 roku²⁵. Nie podpisał również protestacji w 1629 roku szlachty kijowskiej przeciwko proponowanemu przez króla Zygmunta III Wazę soborowi mającemu złączyć prawosławnych z unitami²⁶. Oba dokumenty nie przesądzają jednak sprawy. Na elekcji Kopysteńskiego stawiło się dużo mniej szlachty prawosławnej, niż na podobnych zjazdach z 1647 roku. Natomiast akt protestacji z 1629 roku został wniesiony przez grupę przedstawicieli szlachty z województwa (23 osoby), która zjechała w celu załatwienia prywatnych spraw do grodu żytomierskiego²⁷. Ze względu na ciężenie Zausza do Kijowa, znajdujących się tam majątności Wyhowskich, obecność Ostafija w grodzie nad Dnieprem nie powinna budzić większych wątpliwości²⁸. Na tym etapie badań musimy poprzestać na stwierdzeniu, że przysły hetman urodził się w Wyhowie, mniej prawdopodobny jest Kijów. Zgodzić się należy z Mycykiem, że nie mogła to być Ruda. Dobra te weszły w skład majątków rodowych w późniejszym okresie²⁹. Odrzucić należy także połtawską włość Hoholew, braną pod uwagę przez niektórych badaczy ukraińskich³⁰.

Wobec braku źródeł, nic pewnego nie możemy powiedzieć również o najmłodszych latach Jana. W okresie szkolnym przebywał w Kijowie. Z nadnieprzańskim grodem związany był ojciec Ostafi. Dwory Piotra Mołyły, archimandryty Ławry Peczerskiej, a następnie zwierzchnika Cerkwii prawosławnej, jak i Adama Kisiela, kasztelana czernihowskiego, a od

²³ В. Л. Модзалевский, op. cit., s. 219.

²⁴ H. Litwin, *Rody pańskie Kijowszczyzny...*, s. 248; idem, *Równi do równych...*, s. 104–105.

²⁵ *Кієвській Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, oprac. С. Голубев, Кієвъ 1883, t. I, s. 269–273, Akt elekcji Zacharego Kopystyńskiego na archimandrytę kijowsko-peczerskiego.

²⁶ Ibidem, s. 365–367, Protestacja szlachty kijowskiego powiatu.

²⁷ Ibidem, s. 367.

²⁸ O Wyhowie, wchodzącym w skład włości leżących nad rzeką Uszą, tzw. Zausze. Zob.: A. Jabłonowski, *Źródła...*, t. XXII, Warszawa 1897, s. 517; W. Bobiński, *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemii*, Warszawa 2000, s. 358.

²⁹ Ruda od XV w. była własnością rodu Daniłowiczów. W pierwszej połowie XVII w. właścicielem był wojewoda ruski Jan Daniłowicz. Po jego śmierci (1630) majątność odziedziczył syn Stanisław, starosta korsuński. Zginął on w niewoli tatarskiej w 1636 roku. W rękach Wyhowskich Ruda, wraz pobliskimi włościami, znajdowała się od 1660 roku. Jako pierwszy władał majątkiem Jan Wyhowski, hetman kozacki. W rodzinie hetman dobra pozostały do 1773, kiedy to zostały przejęte przez Stanisława Worcła. Zob. P. Dąbkowski, *Z przeszłości Rudy i Kochawiny*, Lwów 1928, s. 6–7; Ю. Мицик, *Гетьман...*, s. 5.

³⁰ *Полководці Вітська Запорозького...*, s. 41.

1646 roku kijowskiego, były w zasadzie jedynymi centrami politycznymi w tym czasie, skupiającymi drobną prawosławną szlachtę województwa³¹. Z tym pierwszym, ojciec przyszłego hetmana współpracował w bractwie cerkiewnym. Po śmierci Mohyły Ostafi mocniej związał się z Kisielalem i w oparciu o kasztelana kijowskiego kontynuował rozwój kariery. W efekcie w 1651 roku został namiestnikiem zamku w Kijowie³². Na czasy młodości Iwana przypadł wzrost znaczenia grodu nad Dnieprem. Od lat dwudziestych siedemnastego stulecia stał się on centrum kulturowym Ukrainy³³. W początkach XVII wieku liczył niespełna piętnaście tysięcy mieszkańców i szybko się rozwijał. Utrzymywał silne kontakty z innymi miastami na Ukrainie. Ważnym zagadnieniem dla Kijowa była odbudowa metropolii prawosławnej. Kluczowa była wizyta patriarchy jerozolimskiego Teofanasa, zakończona wyświęceniem hierarchów prawosławnych na terenie Korony i Litwy³⁴. Wspomnieć też należy o związkach miasta z wojskiem zaporoskim hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego, a przede wszystkim o tak ważnym wydarzeniu, jakim było wpisanie się hetmana wraz z kozakami do bractwa kijowskiego³⁵. Historycy ukraińscy kładli nacisk na wytworzenie się w tym czasie sojuszu między inteligencją prawosławną, tutaj szlachtą dyzunicką, a wojskiem zaporoskim³⁶. Zjawiska, które przypadały na młodość i kształtowanie się poglądów Wyhowskiego oraz pozwalające mu otrzymać staranne wykształcenie, omówione zostały w literaturze³⁷.

Ożywienie kulturowe i religijne na Ukrainie pozwoliły Janowi uczęszczać do szkoły brackiej. Co prawda nie zachowała się kompletna lista

³¹ O dworach magnackich na Kijowszczyźnie i ich roli zob. H. Litwin, *Struktura przestrzena...*, s. 62–64.

³² E. Rulikowski, *Opis powiatu kijowskiego*, wydał M. Dubiecki, Warszawa 1913, s. 183.

³³ К. І. Стецюк, *Київ – центр освіти і науки на Україні в XVII ст.*, УІДЖ, nr 10–12, 1970, s. 59, 61; W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984, s. 181.

³⁴ T. Kempa, *Problematyka wyznaniowa w ugodzie hadziackiej*, [w:] *350-lecie...*, s. 204.

³⁵ M. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 78; З. І. Хижняк, *Киево-Могилянська академія*, Київ 1988, s. 35–37; З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії*, Київ 2003, s. 17–20, 27.

³⁶ М. Грушевський, *Історія України – Русь*, т. VII (*Козацькі часи – до року 1625*), Київ 1995, s. 400–404. W najnowszej polskiej historiografii występują zbieżne poglądy: T. Kempa, *Problematyka wyznaniowa w ugodzie hadziackiej*, [w:] *350-lecie...*, s. 204.

³⁷ О. Попельницька, *Київський замок XIV–XVII ст. У світлі писемних та археологічних джерел*, Київська Старовина, nr 3, 2006, s. 40; K. W. Charłampowicz, *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII stuleciu*, Lwów 1924; s. Тынс, *Школництво і виховання в Polsce XVI в.*, [w:] *Культура старопольска*, Kraków 1932, s. 346–347; R. Wroczynski, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, Warszawa 1983; *Школництво православно в Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, Białystok 2002; В. Потульницький, *Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя Української еліти в XVII–XVIII ст.*, Київська Старовина, nr 1, 2001, s. 3; *Київській Митрополитъ Петръ Могила...*; s. 413–414; З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, op. cit., s. 17–20; К. І. Стецюк, *Київ – центр освіти...*; Н. Яковенко, *Нарис історії...*, s. 285–310; W. A. Serczyk, op. cit., 168–191; В. А. Чабаненко, *Київське братство* [w:] *Українське козацтво...*, s. 239.

uczniów, pozwalająca odnaleźć Wyhowskiego³⁸, jednak wątpliwości rozwiewa późniejsza relacja, w której pisarz generalny w stosunku do uczniów brackiej wszechnicy mówi: „*от нух и сам аз есмь*”³⁹. Większość badaczy widziała go też wśród studentów nowopowstałej Akademii Mohylańskiej⁴⁰. Szkoła bracka, do której uczęszczał Wyhowski, ufundowana została dzięki Halszce Hulewiczównie w 1615 roku⁴¹. W jej strukturze i procesie nauczania odcisnęły się wpływy lwowskiego ośrodka i Akademii w Ostrogu⁴². Miało to związek z rektorami placówki kijowskiej. Pierwszym był Iwan Matwijowicz Borecki, członek bractwa, wcześniej rektor szkoły lwowskiej. Dzięki niemu przyjęty statut był wzorowany na statucie lwowskiej wszechnicy. Wpływy lwowskie uwidaczniają się również w zakresie procesu dydaktycznego czy używanych podręczników. Do rozwoju placówki przyczynił się Maksym Smotrycki, syn rektora Akademii ostrogskiej. Swoje doświadczenia nabyte podczas studiów w kilku uniwersytetach Europy, wykorzystywał w pracy w grodzie nad Dnieprem. Wkład położyli kolejni rektorzy, Kasjan Sako- wicz, wychowanek Akademii Zamojskiej i Choma Jewlewicz, wykształcony na Uniwersytecie Krakowskim⁴³.

Dzięki zapisce Ignata Jelewicza, którego stryja Chomę wspominano wyżej, znana jest kadra pedagogiczna z lat dwudziestych XVII wieku: „*przy monasteru Bratskim Bohoiawlenskim, który miał magistrow: w ruskiej szkole [...] Theodora, moskala rodem, w infimie Iakuba Memlewicza [...], w gramatyce – Sawu Andrzejewicza Mohilowianina, w synaxim – Bazylego Berezeckiego, syna protopopy kijowskiego*”⁴⁴. Z częścią „magistrow” mógł zetknąć się Wyhowski. W szkole uczono staro-cerkiewno-słowiańskiego, ruskiego, polskiego, greki i łaciny⁴⁵. Z listów, jakie w późniejszym czasie wychodziły spod ręki pisarza generalnego, a następnie hetmana wynika, że sprawnie posługiwał się obcą mową. Pisma owe świadczą, że autor posiadał umiejętności z zakresu kaligrafii. Wiele dokumentów Wyhowskiego, nawet te pisane w trudnych warunkach, „po żołniersku”, były staranne, zdradzające ogładę piszącego⁴⁶. Na wykształcenie Jana, związane z czynnościami

³⁸ Do naszych czasów dotrwał jeden spis obejmujący 20 nazwisk. Zob. З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 37.

³⁹ І. К. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Київ 1954, s. 68.

⁴⁰ О. М. Апанович, *Виговський Іван Остапович...*, s. 113; *idem*, *Гетьмани України...*, s. 70; З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 53; О. Задорожна, *Студенту Київського колегіуму 1630–1650-х років, [w:] 350-ліття...*, s. 368; Taki pogląd istnieje również w literaturze polskiej: Т. Krzastek, *op. cit.*, s. 115.

⁴¹ *История Киевской Духовной Академии...*, s. 10, Zapis Halszki Hulewiczówny.

⁴² З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 38.

⁴³ З. І. Хижняк, *op. cit.*, s. 46–49. Zob. też: *eadem*, *Ректори Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст.*, Київ 2002.

⁴⁴ *История Киевской Духовной Академии...*, s. 75, Zapiska biograficzna Ignata Jelewicza.

⁴⁵ З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 34.

⁴⁶ Центральний Державний Історичний Архів України м. Львів (dalej: ЦДІАУ Львів), fond 132, opis 1, nr 368, ark. 1, 3, 5.

mi pisarskimi wskazywali także kronikarze⁴⁷. Z zachowanego „porządku szkolnego” wszechnicy łuckiej, powstałego na bazie kijowskiego, płyną informacje o realizowanych przedmiotach. Są tam wymienione podręczniki: „*граматики, поетики, риторики, діалектики, яко книги для учнів номпрібні*”⁴⁸. Uczono także geometrii, astronomii oraz muzyki. Rozbudowany system kształcenia, oparty na wykładaniu siedmiu sztuk wyzwolonych, wskazywał na akademicki charakter szkoły kijowskiej, która swój nieformalny charakter akademii utwierdziła dzięki hramotom patriarchy Teofanesa z 1620 i 1621 roku. Za taką musiała być uważna, skoro Wilhelm Beauplan, autor opisów Ukrainy, odnośnie wszechnicy kijowskiej używał określenia „Akademia” lub „Uniwersytet”⁴⁹.

Zrozumienie potrzeby rozwoju szkolnictwa uwidoczniło się w działaniach Wyhowskiego. W okresie, kiedy objął posadę pisarza generalnego, wojskowa kancelaria stała się ważnym ośrodkiem oświatowym i kulturalnym dla państwa kozackiego. Tutaj praktykę odbywali absolwenci Kolegium kijowskiego, którzy po zakończeniu „stazu” pełnili funkcje w administracji pułkowej⁵⁰. Wyhowski w pełni doceniał ważną rolę uczelni w kształtowaniu się idei państwa kozackiego, dlatego dbał o jej rozwój w okresie swojego hetmanatu⁵¹. Rola Akademii, w okresie Hetmańszczyzny a potem Ruiny nieustannie wzrastała, stając się miejscem kształcenia młodzieży wywodzącej się z kręgów nowej elity społecznej – kozackiej starszyny i prawosławnej szlachty. W późniejszym okresie liczba tej młodzieży stanowiła poważny odsetek studentów⁵². Wyhowski utrzymywał kontakty z uczonymi na Ukrainie, m. in. Feodozjem Sofonowiczem, pełniącym w czasie powstania Chmielnickiego funkcję rektora Kolegium kijowskiego⁵³. Wiemy również o jego kontaktach z hierarchami Cerkwi, w tym z patriarchą moskiewskim Nikonem, który przesłał mu księgi potrzebne do wyposażenia cerkwi⁵⁴.

⁴⁷ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk (dalej: BPAU i PAN), sygn. 1275, k. 85, Kronika gumowana wypadków politycznych w Polsce; С. Величко, *Літопис*, переклад з книжної української мови В. Шевчук, т. I, Київ 1991, s. 216.

⁴⁸ За: І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 34.

⁴⁹ К. І. Стецюк, *Київ – центр освіти і науки...*, s. 61. O działalności Teofanesa na Ukrainie: W.A. Serczyk, *op. cit.*, s. 186–189.

⁵⁰ О. Г. Перехрест, *Освітня і культурна діяльність генеральної військової канцелярії у другій половині XVII ст.*, [w:] *Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань)*, ред. В. А. Смолій, Київ-Черкаси, s. 168–170; О. Задорожна, *op. cit.*, s. 363–371.

⁵¹ З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 53.

⁵² С. А. Кисіль, *Участь вихованців Києво-Могилянської Академії в розвитку освіти (друга половина XVII – початок XVIII ст.)*, УІЖ, nr 2 (263), 1983, s. 87–94.

⁵³ Ф. Софонович, *Хроніка з літописців стародавніх*, підготовка, передмова, коментар Ю. Мищик, В. М. Кравченко, Київ 1992, s. 11.

⁵⁴ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, т. III, Москва 1954, nr 165, s. 287, Patriarcha Nikon do W. Chmielnickiego, Moskwa 14 V 1653.

Ze szkół trafił Jan do grodu. Pełne zrozumienie błyskotliwej kariery Wyhowskiego w strukturach władz centralnych państwa kozackiego w latach 1648 – 1657 wymaga od badacza prześledzenia jego wcześniejszej kariery, szczególnie tej urzędniczej, o której, fragmentarycznie, wspominają źródła. Przy omawianiu interesującej nas problematyki, nasuwa się kilka podstawowych pytań: 1) motywy skłaniające młodzież szlachecką do pracy w kancelariach grodzkich, 2) rekonstrukcja przebiegu kariery, 3) problem zależności klientowskich, występujący w systemie zarządu starościńskiego, 4) zakres wiedzy i kompetencji uzyskiwanych dzięki pracy w kancelariach.

W ziemiach i powiatach funkcjonowały sądy podkomorskie, ziemskie i grodzkie. Pierwsze zajmowały się przede wszystkim sprawami granicznymi. Dla swoich potrzeb prowadziły księgi podkomorskie. Personel pomocniczy podkomorzego tworzyli komornicy i pisarze graniczni⁵⁵. Drugie z kolei rozpatrywały sprawy cywilne, a także niektóre karne. W ich skład wchodziło trzech urzędników ziemskich: sędzia ziemski, podsędek i pisarz ziemski. Prowadziły one postępowania, udokumentowane w księgach ziemskich (wyroki, pozwy, akta, listy)⁵⁶. Rola tych sądów zmalała w XVII wieku⁵⁷. Wraz z rozwojem systemu starościńskiego, to znaczy ukształtowaniem się nowego podziału państwa na jednostki terytorialne, ziemie i powiaty, wzrosła rola starosty. Choć wspomniany urząd był jednoosobowy, to w praktyce stał za nim cały aparat urzędników, z biegiem czasu coraz bardziej wykwalifikowanych. System zarządu starościńskiego rozwinął się początkowo w Wielkopolsce i Małopolsce, a w pierwszej połowie XV wieku objął inne ziemie, w tym też Wołyń i Podole⁵⁸. Starosta skupiał w swym ręku szerokie kompetencje. Do jego gestii należało administrowanie podle-

⁵⁵ S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie...*, s. 50; Z. Górlaski, op. cit., s. 188–190.

⁵⁶ Skład sądów, wybór urzędników zob. s. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie...*, s. 12, passim. Księgi ziemskie, rewizje, przepisywanie, kwerendy zob. szerzej: P. Dąbkowski, *Uwagi o urządzeniu ksiąg sądowych...*; Z. Górlaski, op. cit., s. 192 – 193. W przypadku ziem ruskich wchodzących w skład Litwy przed unią lubelską panował, do reform z lat 60-tych XVI wieku, odmienny system sądowniczy, na który składały się sądy starościńskie, marszałkowskie, wojewodzińskie, rady panów i gospodarskie. Podział na sądy ziemskie, grodzkie i podkomorskie funkcjonował od 1566 roku. Zob. J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1967, s. 106–107.

⁵⁷ Terminy roczków w początkowym okresie działania jeszcze częste (co 2 tygodnie), z czasem ogłaszane były rzadziej (statut niezawski 1454 – 4 razy w roku), a przy tym odprawiano je nieregularnie. Zob. s. Kutrzeba, op. cit., s. 12–20; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa...*, s. 244. W XVII wieku w woj. ruskim zmniejszenie liczby roczków z 12 do 1 w ciągu roku, na Wołyniu trzy razy w roku, podobnie woj. kijowskim: s. Kutrzeba, *Studia do historii sędownictwa...*, s. 95, 101, 103. Ponadto na osłabienie sądów ziemskich a wzmocnienie grodzkich wpłynął fakt uzyskiwania przez księgi grodzkie Nowego Miasta Korczyna dostały to prawo w XVI wieku. Zob. A. Wyczański, op. cit., s. 88. O aktach wieczystych zob. J. Bielecka, op. cit., s. 120. Na przestrzeni XVI i XVII wieku następuje powolne przekazywanie grodom prawa wieczności. Ziemie, które weszły w skład Korony po 1569 roku prawo wieczności uzyskały w 1631 roku. Zob. *Volumina Legum*, t. III, s. 688.

⁵⁸ Z. Górlaski, op. cit., s. 194–195.

głymi ziemiemi, zarządzał majątkami należącymi do władcy. Spełniał też funkcje sędownicze⁵⁹.

Wraz z umacnianiem się administracji starościńskiej, rozwijały się kancelarie grodzkie, w grodzie skupiały się bowiem ważne instytucje zależne od namiestnika powiatu, były to urząd grodzki, sąd grodzki oraz sama kancelaria⁶⁰. Istnieją duże rozbieżności w postrzeganiu każdej z instytucji. Szczególnie trudno zdefiniować funkcje kancelarii. Z racji pracy Wyhowskiego w kancelarii grodzkiej, przyjrzyjmy się dokładniej problemowi. Przeważają opinie, że kancelaria była organem pomocniczym w pracy sądów i urzędów grodzkich, z tym że badacze uważali ją za integralną część urzędu lub odwrotnie – sądu. Jedni wskazują na zjawisko zacieśnienia współpracy pomiędzy kancelarią a urzędem na przestrzeni XVII stulecia, o czym miałyby świadczyć fakt umacniania się roli pisarza w środowisku urzędników grodzkich, inni, dokonując analizy spraw wnoszonych do ksiąg, skłonni są uznać kancelarię za organ sądu grodzkiego. Pojawiały się i poglądy wskazujące na samodzielną funkcję kancelarii w systemie zarządzania starościńskiego⁶¹.

Do urzędników obsługujących działanie kancelarii grodzkich zaliczali się pisarz, regent oraz personel niższy, kanceliści. Dwaj pierwsi, to urzędnicy wyżsi, składający przysięgę⁶². Personel kancelaryjny stanowił środowisko hierarchiczne. Na czele stał pisarz, jego zastępcą był regent. W większych kancelariach był jeszcze susceptant. Regentowi podlegali kanceliści. Zwykle urzędnicy rekrutowali się ze stanu szlacheckiego, a młodzież szlachecka nabywała tutaj praktyki sądowej⁶³. Praca w kancelarii, niezależnie od regionu, była pod wieloma względami atrakcyjna. Kancelarie utrzymywały się z kilku źródeł dochodów, które częściowo stawały się udziałem personelu urzędniczego. Wśród nich można wymienić opłaty wynikające z wykonywania czynności kancelaryjnych⁶⁴, określone przez konstytucje sejmowe oraz sejmiki⁶⁵, w tym sporządzanie i wydawanie ekstraktów⁶⁶. Poza wypłacaniem salariów, urzędnicy otrzymywali inne świadczenia, m. in. za zabiegi konser-

⁵⁹ O kompetencjach administracyjnych i sędowniczych starosty zob. J. Bielecka, op. cit., s. 119, 129. O systemie zarządu starościńskiego: A. Wyczański, op. cit., s. 86.

⁶⁰ O urzędnikach podległych staroście zob. J. Bielecka, op. cit., s. 131–134.

⁶¹ Przegląd opinii występujących w literaturze przedmiotu dotyczących funkcji kancelarii zob. R. Jop, op. cit., s. 10.

⁶² W niektórych kancelariach spotykamy jeszcze burgrabioń. Tak było w przypadku kancelarii lukkiej: ЦДІАУ Київ, фонд 25, opis 1, spr. 195, 196. W roku 1635 był nim Hawryło Kortyiński. W księgach za ten okres występuje wielokrotnie.

⁶³ P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe ziemskie i gordzkie...*, s. 20; R. Jop, op. cit., s. 22.

⁶⁴ A. Wyczański, op. cit., s. 87.

⁶⁵ Dla przykładu: „Pisarze ziemscy y Grodzcy, od ekstraktow nie maią więcey wyciągać, abo za minuty, od ludzi stanu wszelakiego [...] od kwitów, od protestacyi, od dekretow intromissyi, manifestacyi, obdukcyi [...] groszy pięć [...] od zapisow y oblat groszy piętnaście [...] graniczne akty, działy wieczne y przywileie, za oblatę 2 złote [...] od świadkow, 3 grosze”. *Volumina Legum*, t. III, s. 43.

⁶⁶ P. Dąbkowski, *Uwagi o urządzeniu ksiąg...*, s. 15.

wacyjne lub przepisywanie ksiąg grodzkich⁶⁷. Pisarz grodzki otrzymywał raz w roku dodatkową pensję, wynikającą z poborów zysków starostwa „jurgielit”⁶⁸. Zdarzały się sytuacje, gdy kierownicy kancelarii utrzymywali cały urzędniczy personel, w zamian za to, całkowicie zawłaszczali dochody, wynikające z funkcjonowania podległych im placówek kancelaryjnych⁶⁹. Spore zyski dawało również patronowanie w sądach⁷⁰. Wymienione tutaj przykłady finansowania kadry urzędniczej tylko w części obrazują interesujące nas zagadnienie⁷¹. Zasadniczym mechanizmem decydującym o podjęciu starań, by uzyskać urząd pisarza było więc posiadanie stałego, wysokiego dochodu. Czynnikiem ekonomicznym był tym, który przyciągał młodzież szlachecką do grodu⁷². Istotną rolę odgrywał też prestiż, idący w parze z pracą w kancelarii. Urzędnicy byli traktowani na równi z sędziami i razem z nimi tworzyli grupę o charakterze elitarnym⁷³. Znajomość form kancelaryjnych uzyskiwana w czasie upływu lat pracy, częste kontakty z petentami, ułatwiały wzrost pozycji i osiągnięcie miru wśród lokalnej społeczności szlacheckiej. Pracownicy grodu niejednokrotnie uzyskiwali dodatkowe dochody piastując funkcje nie związane bezpośrednio z zarządem starościńskim. W grę wchodził tu szeroki wachlarz uzyskiwania stanowisk obejmujących różne płaszczyzny życia społecznego. Modele karier na badanym przez siebie obszarze dokładnie omówił Jop⁷⁴. Urzędy grodzkie, stojące niżej w hierarchii niż ziemskie, ułatwiały kontynuowanie kariery, poza strukturami zarządu starościńskiego. Z powyższych uwag wynika, że objęciem funkcji w grodzie szczególnie zainteresowana była średnia i drobna szlachta⁷⁵. Do wspomnianych grup należałoby zaliczyć Iwana Wyhowskiego, przedstawiciela kijowskiej szlachty⁷⁶.

⁶⁷ Idem, *Palestra i księgi sądowe sanockie...*, s. 5; R. Jop, op. cit., s. 43.

⁶⁸ R. Jop, op. cit., s. 45.

⁶⁹ P. Dąbkowski, *Palestra i księgi...*, s. 22–23.

⁷⁰ R. Jop, op. cit., s. 46.

⁷¹ W księgach znajdziemy informacje o innych źródłach dochodów. Dla przykładu: pisarz ziemi sanockiej, Dunikowski, pobierał dodatkowo opłatę w wysokości 1 zł za swój podpis. Zob. P. Dąbkowski, *Urzędnicy kancelaryjni...*, s. 2; idem, *Palestra i księgi sądowe sanockie...*, s. 6. W badanych przez autora grodach ruskich i bełzkim przy kancelariach utrzymywano ogrody. Dochód z nich przeznaczony był na potrzeby urzędników tam pracujących. Zob. idem, *Palestra i księgi...*, s. 23.

⁷² R. Jop, op. cit., s. 47

⁷³ P. Dąbkowski, *Urzędnicy kancelaryjni...*, s. 1–2.

⁷⁴ R. Jop, op. cit., s. 141–143.

⁷⁵ Ibidem, s. 53, 54; H. Litwin, *Napływ szlachty*, s. 150.

⁷⁶ Wyhowscy i inni właściciele Wyhowa zapłacili w 1628 roku podatek łanowy łącznie z 12 dymów oraz 4. ogrodników w kwocie 42 złotych i 18 groszy (Архивь ЮЗР, cz. 7, t. I, s. 379, 399). Według kryteriów zaproponowanych przez H. Litwina dla oszacowania majątków szlachty na Ukrainie na podstawie rejestru poborowego z 1628 roku, Wyhów powinniśmy zakwalifikować do II grupy z III wyznaczonych, tzn. do średniej własności (H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 29). Jednak udział poszczególnych członków rodu w dzierżeniu majątności musiał być niewielki.

Najtrudniej, przy ubóstwie źródeł i tylko częściowej kwerendzie archiwaliów, odtworzyć przebieg kariery Wyhowskiego, związanej z administracją starościńską i sądowniczą. Więcej dokumentów pojawia się w okresie, kiedy został namiestnikiem łuckiego podstarosty Pawła Druckiego Lubeckiego⁷⁷. Równocześnie pełnił funkcję pisarza⁷⁸. Nie udało się ustalić, od kiedy Wyhowski był pisarzem grodzkim, musiało to nastąpić najpóźniej pod koniec lat dwudziestych XVII wieku⁷⁹. Działalność niższego personelu, kancelistów, jest na ogół anonimowa, więc nie wiemy kiedy i jakie funkcje pełnił wcześniej. Odnajdujemy jedynie ślad, który może wskazywać na jego aktywność w sądach w charakterze plenipotenta⁸⁰.

Praca w grodzie ułatwiła Wyhowskiemu dalszą drogę rozwoju, otrzymywania kolejnych urzędów. Ściśle wiązało się to z nabytymi doświadczeniami, a nade wszystko powiązaniami klientowskimi ze starostą. Jednocześnie wraz z uzyskaniem funkcji pisarza, możliwości awansu wewnątrz kancelarii wyczerpywały się. W dalszej części kariery, jak ustalił Jop, następowały przesunięcia na stanowiska związane z grodem lub powiatem. Wyhowski, o czym mówiono, został namiestnikiem podstarosty łuckiego. W tej roli występował od 1629 roku⁸¹. Przypadek Łucka jest ciekawy ze względu na większą liczbę pomocników podstarosty. Tę samą funkcję w tym czasie pełnili również Aleksander Malinowski, Andrzej Chojecki, Hawryło Koryński, Stanisław Brożek⁸². Pozycja Jana z upływem czasu wzrastała, świadczy o tym ilość zapisów w księgach, gdzie widnieje on jako reprezentant urzędu grodzkiego. Trzymając się tego tropu, szczyt kariery Wyhowskiego należałoby wyznaczyć na rok 1635⁸³. Był to zarazem kres jego pracy, od 1636 roku źródła przestają go wspominać⁸⁴. Model awansu przyszłego hetmana nie odbiegał od ówczesnego standardu, bowiem cechą charakterystyczną było uzyskiwanie godności namiestnika (podstarościęgo), często przy jednoczesnym pełnieniu funkcji w kancelarii grodzkiej. Takie zjawisko obserwujemy w różnych regionach Polski⁸⁵. Namiestnik z ramienia starosty, w praktyce będąc jego zastępcą, przejmował większość obowiązków. Najczęściej sprawował pieczę nad sądem grodzkim, wykonywał wyroki. Odpowiedzialny był także za dobry stan fortyfikacji zamkowych. W przypadku nieobecności starosty posiadał pełnię jego władzy⁸⁶.

⁷⁷ ЦДІАУ Київ, фонд 25, opis 1, spr. 195, 196, 197. k. 51; Архивъ Юго-Западной Россіи, cz. 1, t. VI, 1883, s. 605, 611, 694.

⁷⁸ ЦДІАУ Київ, фонд 25, opis 1, spr. 195, k. 1253.

⁷⁹ Ibidem, фонд 25, opis 1, spr. 167. W księgach za rok 1627 nie znaleziono takiej informacji.

⁸⁰ Архивъ ЮЗР, cz. 1, t. VI, 1883, s. 582–583.

⁸¹ Ibidem, s. 605.

⁸² Ibidem, s. 643, 652, 672, 675, 772, 774.

⁸³ ЦДІАУ Київ, фонд 25, opis 1, spr. 195, k. 51, passim.

⁸⁴ Архивъ ЮЗР, cz. 1, t. VI, 1883, s. 772. Od tego czasu w roli namiestnika łuckiego podstarosty występuje Stanisław Brożek.

⁸⁵ R. Jop., op. cit., s. 151.

⁸⁶ Z. Góralski, op. cit., s. 208.

W toku badań nie znaleziono potwierdzenia opinii niektórych badaczy sugerujących, że Wyhowski po zakończeniu pracy w grodzie pełnił funkcję sędziego sądu ziemskiego⁸⁷. Godność ta była czwartą w hierarchii po podkomorzym, staroście grodowym i chorążym⁸⁸. Ze względu na swój dochodowy charakter, urząd sędziego był często przedmiotem sporów toczących się między miejscowymi, znacznieniejszymi rodami, w przypadku województwa kijowskiego – Niemiryczami, Aksakami i Trypolskimi⁸⁹. Osoba starająca się o tę godność, musiała cieszyć się poważaniem wśród lokalnej społeczności. Sędziego ziemskiego wybierano z grona przedstawicieli szlachty posesjonatów osiadłych w danym powiecie. Zatwierdzał go król spośród czterech kandydatów, wskazanych przez szlachecką społeczność. Nie mógł on jednocześnie sprawować funkcji w grodzie, przez to nie zasiadał w sądach grodzkich⁹⁰. Trudno rozsądzić czy te kryteria spełniał Wyhowski. Praktyka wskazywała, że w niektórych regionach kolejne szczeble kariery po zakończeniu prac w administracji starościńskiej, prowadziły pisarzy grodzkich do urzędów związanych z sądownictwem ziemskim (sędzia, podsędek, pisarz)⁹¹. Jednak pogląd głoszący piastowanie przez Wyhowskiego godności sędziego ziemskiego nie znajduje potwierdzenia w źródłach oraz dostępnych spisach urzędników ziemskich. W latach trzydziestych XVII wieku skład sądu ziemskiego w Łucku przedstawiał się następująco: Wojciech Staniszewski, sędzia, Krzysztof Szymkowicz Szkliński, podsędek, Semen Hulewicz Wojutyński, pisarz⁹².

W dość skromnie prezentującej się literaturze poświęconej hetmanowi pojawiła się ponadto nieomówiona szerzej kwestia przewodniczenia w sądzie wojewódzkim kijowskim⁹³. Na pracę w „kijowskiej kancelarii” zwracał uwagę autor siedemnastowiecznej *Kroniki rymowanej*⁹⁴. Można wykluczyć kancelarię komisarza królewskiego do spraw kozackich. Według *Ordynacyi wojska Zaporowskiego Regestrowego, w służbie Rzpltej będącego z 1638 roku*: „Rezydencja Komissarza iako in meditullio bydź ma w Trechtymirowie”⁹⁵. W dziele *Historia panowania Jana Kazimierza* znajduje się wyja-

⁸⁷ T. Krząstek, op. cit., s. 115. О. М. Апанович, *Гетьмани України...*, s. 71. Autor uważa, że Wyhowski zawiadywał kancelarią ziemskiego sądu. Por. В. Щербак, op. cit., s. 10.

⁸⁸ J. Bandke-Stężyński, *Rozprawy o prawie i sądownictwie karzącym i urządach w dawnej Polsce*, Warszawa 1868, s. 57.

⁸⁹ W. Kłaczewski, op. cit., s. 115–116.

⁹⁰ Z. Górlaski, op. cit., s. 192

⁹¹ R. Jop, op. cit., s. 152.

⁹² Архивъ ЮЗР, cz. 1, t. VI, 1883, s. 607; Акты ЮЗР, cz. 2, t. III, 1861, s. 163–169. Nie znajdujemy Wyhowskiego także w innych powiatach Wołynia, Kijowszczyzny i Bracławszczyzny. Zob. K. Mazur, op. cit., aneks I. Dla pewności należałoby przeprowadzić kwerendę ksiąg ziemskich łuckich po 1635 roku.

⁹³ T. Krząstek, op. cit., s. 115.

⁹⁴ BPAU i PAN, sygn. 1275, k. 85.

⁹⁵ *Volumina Legum*, t. III, s. 440; s. Oświęcim, *Dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 18

śnienie zagadki, mowa jest o kancelarii grodzkiej kijowskiej⁹⁶. Znajdujemy tam też ciekawą informację: „*Ten Wychowski [...] za mankament w księgach poczyniony na gardło wskazany, za instancją panów uwolniony od tej kary, od jurystostwa ustraszony tym mankamentem, udał się do wojska*”⁹⁷. W biogramie hetmana, Bartoszewicz pisał, że w wyniku zaginięcia ksiąg miał on zostać skazany na śmierć, ale opieka protektora ocaliła go od kary. Lecz zaraz potem autor dodał: „*Wszystko to na legendę zakrawa*”⁹⁸. Można się zgodzić z Bartoszewiczem, że takie: „*baśni musiały powstać później, kiedy chciano nimi już hetmanowi ubliżyć*”⁹⁹. Zresztą nie jest to przypadek odosobniony, podobne opinie tworzono, by oczernić innego hetmana kozackiego¹⁰⁰. Warto zwrócić uwagę, że w interesującym nas okresie spotykamy wśród urzędników ziemskiego sądu w Kijowie innego Wyhowskiego, Łukasza (1644). Pracował on jako podpisik¹⁰¹. Ród Łukasza, jak ustalił W. Krywoszeja, wywodził się z Łucka¹⁰². To wszystkie informacje, jakie udało się zebrać w odniesieniu do służby Jana w Kijowie. Posiłkując się istniejącymi badaniami, można stwierdzić ponadto, że rozwój kariery w grodach województwa kijowskiego był utrudniony. Pomimo że w trzech powiatach, kijowskim, żytomierskim i owruckim, istniały kancelarie grodzkie, a tym samym księgi grodzkie, do których szlachta wносиła sprawy. Sąd grodzki działał tylko w Kijowie. Inaczej niż w innych ziemiach, zależny był od wojewody, który kompletował personel wyższych urzędników (podwojewodzi, sędzia, pisarz)¹⁰³. Z reguły urzędy te otrzymywali przedstawiciele średniej szlachty, podobnie jak na Wołyniu – Rusini. Kadre administracji wojewódzkiej dla Kijowszczyzny zebrał w spisie Henryk Litwin. Nie znaleziono tam Wyhowskiego. Namiestnikiem był w latach 1632–1643 Jan Lipiański, a potem Jan Wityński (1643–1646) oraz Aleksander Lenkiewicz-Ipohorski (1646–1653). Na urządzie sędziego grodzkiego widzieliśmy od 1633 roku do wybuchu powstania Chmielnickiego Fedora Humienieckiego, pisarzem w tym okresie był Wojciech Rylski¹⁰⁴. W grę wchodziły ewentualnie niższe funkcje kancelaryjne.

Istotne przy ustalaniu ścieżki rozwoju kariery Jana jest ukazanie mechanizmów towarzyszących uzyskiwaniu posady w kancelarii. Wydają się one dość proste, gdyż decyzja o objęciu wyższych stanowisk w urzędzie

⁹⁶ *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, t. 1, wydał z rękopisu E. Raczyński, Poznań 1840, s. 23; Т. Г. Яковлева, *Бохдан Хмельницький...*, s. 76.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 21.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ M. Ferenc, *Paweł Tetera hetman kozacki*, *Studia Historyczne*, R. XXXVII, z. 3, 1994, s. 332.

¹⁰¹ В. Кривошея, *Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків*, Київ 2004, s. 135.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ S. Kutrzeba, *Studia do historii sądownictwa...*, s. 103; H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 124–125; *idem*, *Struktura przestrzenna...*, s. 62. Por. W. Kłaczewski, *op. cit.*, s. 117.

¹⁰⁴ H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 211–212.

grodzkim zależała od starosty¹⁰⁵. Mianował on najwyższego urzędnika, pisarza. Ten z kolei miał wpływ na obsadzenie stanowiska regenta. Regent w praktyce odpowiedzialny był za dobór grupy niższych urzędników (kancelistów). Istota problemu sprowadzała się do więzów klientowskich. Pisarze grodów badanych przez Jopę, stanowili klientelę poszczególnych starostów¹⁰⁶. Ciekawie przedstawiają się wyniki analizy pochodzenia terytorialnego wyższych urzędników. Większość pisarzy grodów w Chełmie i Krasnymstawie stanowiła szlachta wywodząca się spoza tych powiatów. Podobnie było w przypadku regentów¹⁰⁷. Ziemia chełmińska czy krasnostawska nie były wyjątkiem¹⁰⁸. W działaniach starostów obserwujemy chęć wzmacniania swojej pozycji. Odbywało się to poprzez tworzenie zaplecza, rekrutowanego z przedstawicieli drobnej i średniej szlachty, wywodzących się z innych województw. Ich kariera nierozzerwalnie związana była z łaską patrona. System ten miał w powiatach rozbudowaną, wielowarstwową strukturę, zważywszy że także pisarze i regenci mieli wpływ na dobór personelu kancelaryjnego. Znamienny jest tutaj list z późniejszego okresu (1690), który szlachcic adresował do regenta kancelarii krasnostawskiej. Dotyczy on jednego z przedstawicieli rodu Wyhowskich:

„Mnie wielce Mości Panie regencie grodzki krasnostawski. Mój Mości Panie Bracie i Dobrodziejju. Lubo non praesentaliter ab literis uniżoności ukłonu mego WM Panu zaleciwszy, zdrowia dobrego i wszelakich szczęśliwych fortunnych sukcesów na długie i zamierzone życzę lata, przy którym muszę interesię [?] moją za JMP Wyhowskim, który garnie się do kancelarii i boku WM Pana [...], wielce za nim proszę, abyś był na onego laskaw”¹⁰⁹.

Powyższe ustalenia mogą ułatwić zrozumienie mechanizmów, jakie złożyły się na karierę Jana Wyhowskiego w kancelarii grodzkiej. Atrakcyjne miejsce pracy, jakim był urząd grodzki, przyciągnęło młodego szlachcica, przedstawiciela drugiego dopiero pokolenia, które rozpoczynało karierę, polegającą na wzmacnianiu pozycji ekonomicznej, ale również na uzyskiwaniu urzędów i godności. Bardziej zrozumiała jest obecność Wyhowskiego, szlachcica owruckiego, w Łucku. Wywodząc się spoza lokalnej społeczności szlacheckiej, przyszły hetman zasilał szeregi popleczników tamtejszego starosty. Jan nie był wyjątkiem. Możemy posłużyć się *casusem* Antoniego Franciszka Sienickiego, pełniącego funkcję podstarosty i sędziego grodzkiego w Łucku, który pochodził z ziemi chełmińskiej¹¹⁰. Zagadnieniem otwartym pozostają okoliczności i rekomendacja, pozwalające Iwanowi podjąć pracę. Nie natrafiono na przekazy, podobne do tego z 1690 roku. Możliwe, że jakąś rolę odegrał Adam Kisiel. Do takiego myślenia skłaniać mogą

¹⁰⁵ J. Bielecka, op. cit., s. 131; H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 149. Por. A. Wyczański, op. cit., s. 86.

¹⁰⁶ R. Jop, op. cit., s. 67.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 26 i 29.

¹⁰⁸ H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 151.

¹⁰⁹ Cyt. za: R. Jop, op. cit., s. 67.

¹¹⁰ W. Kłaczewski, op. cit., s. 115–116.

związki Wyhowskich z kasztelanem kijowskim. Na uwagę zasługuje też list Wyhowskiego wysłany 29 września 1649 roku z Kijowa do Kisiela w czasie powstania Chmielnickiego, w którym pisarz generalny deklarował wobec swojego adresata, iż: „*zostaje dawnym sługą WMci*”¹¹¹. Kisiela, Mohyłę oraz Ostafiego Wyhowskiego łączyła ponadto współpraca na płaszczyźnie bractwa cerkiewnego¹¹².

Dzięki stosunkowo obszernej wiedzy na temat działalności kancelarii grodzkich w poszczególnych województwach Korony, nie trudno określić zakres obowiązków Wyhowskiego i doświadczenia, jakie mógł uzyskać na tym etapie życia. Dla XVII wieku nie istniały zunifikowane przepisy regulujące prace kancelarii na terenie całego kraju. Różne ustalenia dotyczące działania tych instytucji zazwyczaj formowały sejmy, sejmiki w poszczególnych powiatach. Miały one charakter ogólny i raczej nie dotyczyły organizacji pracy grodów. Konkretnie zasady funkcjonowania kancelarii tworzyli sami urzędnicy, którym kancelaria podlegała – starosta, pisarz, regent¹¹³. Siedziba kancelarii mieściła się zazwyczaj w obrębie zabudowań należących do zamku¹¹⁴. Spotykaliśmy też lokale w pomieszczeniach kościelnych, klasztornych czy w ratuszach¹¹⁵. Decyzją sejmików budowano też odrębne budynki zwane sklepami¹¹⁶. W przypadku grodu łuckiego, jeszcze na początku XVII wieku sądy nie miały stałego miejsca, dopiero konstytucja sejmu z 1611 roku pozwalała: „*gmach sobie w zamku wyższym murowanym naprawić, który do sądzienia spraw ziemskich należeć będzie*”¹¹⁷. Na zamku wyższym znajdowała się siedziba sądu grodzkiego¹¹⁸. Na pisarzu, stojącym z ramienia starosty na czele aparatu urzędników, spoczywał obowiązek kierowania kancelarią grodu. Był urzędnikiem, do którego kompetencji należała: „*troska o zachowanie prawnego znaczenia ksiąg grodzkich*”¹¹⁹. W praktyce jednak, organizacja pracy i zarządzanie kancelarią należało do jego zastępcy, regenta. Pisarz reprezentował często swój urząd na zewnątrz, co wynikało z dodatkowych funkcji i obowiązków pozakancelaryjnych¹²⁰. Dla przykładu, wraz ze wzrostem roli, jaką zaczęły odgrywać sądy grodzkie, pisarz niejednokrotnie piastował funkcje odpowiadające urzędnikom sądowym, tj. wchodził w skład sądów grodzkich obok podstarościego i sędziego, ponadto reprezentował

¹¹¹ *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiątkowicza*, Kraków 1864, s. 498, Wyhowski do Kisiela, Kijów 29 września 1649, J. Michałowski.

¹¹² *Исторія Київської Духовної Академії...*, s. 34.

¹¹³ J. Bielecka, op. cit., s. 127; R. Jop, op. cit., s. 113.

¹¹⁴ P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe sanockie...*, s. 4; R. Jop, op. cit., s. 87.

¹¹⁵ J. Bielecka, op. cit., s. 125.

¹¹⁶ P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe sanockie...*, s. 5.

¹¹⁷ *Volumina Legum*, t. III, s. 18–19.

¹¹⁸ Акты ЮЗР, cz. 2, t. III, 1861, s. 166.

¹¹⁹ J. Bielecka, op. cit., s. 127.

¹²⁰ R. Jop, op. cit., s. 90; por. H. Litwin, *Napływ szlachty...*, s. 151.

urząd grodzki na zewnątrz¹²¹. Stąd w pracach poświęconych Wyhowskiemu, przypisuje się mu pełnienie funkcji w sądzie grodzkim¹²². Jeżeli chodzi o praktykę pracy, w kancelarii doksztalcano się w dziedzinie zapisów prawa, organizacji pracy kancelarii, prowadzenia dokumentacji (ksiąg), archiwizowania. Od pracowników wymagano posługiwania się łaciną. W przypadku Wołynia i województwa kijowskiego, językiem kancelarii był język ruski, choć pojawiają się wpisy po polsku i łacinie¹²³. W zakres pracy wchodziło także sporządzanie ekstraktów¹²⁴. Dzięki pracy w grodzie, urzędnik był na bieżąco z ustawami sejmowymi, postanowieniami sejmików, dokumentacją wojskową, tzn. rozkazami hetmanów, listami przepowiedniami, podlegającymi praktyce oblatowania¹²⁵. Niechętny Wyhowskiemu autor *Kroniki rymowanej*... docenił doświadczenia i umiejętności hetmana. Pisał: „Zwyczaj polskie wiedział, lauda, sejmów constitucie, Progressy sejmików, poselskiej izby konferencje [...] łaciną sobie prawem Gębę nasmarował”¹²⁶. Uzyskanie przez grody prawa wieczności sprawiało, że urzędnicy dobrze orientowali się w sprawach gospodarczych ziem czy powiatów, m. in. transakcjach zakupu, sprzedaży, zamiany czy darowizny. Doświadczenia nabywano również na płaszczyźnie sądowej. Zakres wiedzy był szeroki i obejmował główne dziedziny życia codziennego szlachty.

Praca w kancelarii, rozbudowany system klientowski, to czynniki które wpływały na wzrost znaczenia koligacji. Dla dalszych losów Wyhowskiego istotne jest ustalenie znajomości, uzyskanych w tamtym czasie. Niewykluczone, że na okres pracy w Łucku datował się początek znajomości ze Stanisławem Kazimierzem Bieniawskim, w przyszłości komisarzem do rozmów ze stroną kozacką oraz Pawłem Teterą, hetmanem kozackim Ukrainy prawobrzeżnej w latach 1663–1665¹²⁷. Bieniawski, zanim został sekretarzem królewskim Jana Kazimierza (1650) pracował w łuckiej kancelarii. Pisarzem grodzkim został prawdopodobnie w 1641 roku. Początki jego pracy w grodzie przypadały na lata trzydzieste XVII wieku¹²⁸. Z kolei Tetera-Moszc-

¹²¹ J. Bielecka, op. cit., 131; R. Jop, op. cit., s. 90.

¹²² O. М. Апанович, *Гетьмани України...*, s. 71. Autor uważa, że Wyhowski po ukończeniu Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego był najpierw sędzią w sądzie grodzkim a później zawiadywał kancelarią. Zob. Ю. Мищик, *Гетьман...*, s. 9; J. Bartoszewicz, op. cit., s. 21.

¹²³ Dla przykładu: ЦДІАУ Київ, фонд 25, opis 1, spr. 195.

¹²⁴ J. Bielecka, op. cit., s. 119.

¹²⁵ Oblatowanie listów przepowiednich w grodach zob. J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 25. Nakaz oblatowania był praktyką we wszystkich regionach Korony i Litwy. Dla przykładu zob. ЦДІАУ Львів, фонд 15, opis 1, spr. 161, ark. 299; Vilniaus Universiteto Biblioteka, fondas 7, ŽP 13, 1650–1651, nr 13/14466 (żemaicių pilies teismas – księgi żmudzkie grodzkie), ark. 301–302, 313–314, 318; ibidem, fondas 7, ŽP 15a, 1654–1656, 1657, nr 16/144, 17/14469 (żemaicių pilies teismas).

¹²⁶ ВРАУ i PAN, sygn. 1275, k. 85.

¹²⁷ Ю. Мищик, *Гетьман...*, s. 9; M. Ferenc, op. cit., s. 331.

¹²⁸ W. Czapliński, *Bieniawski Stanisław Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 70.

kowski, podobnie jak Wyhowski, prawosławny szlachcic z ziemi owruckiej, był według zapewnień Mikołaja Jemiołowskiego podpisem w grodzie łuckim przed 1648 rokiem¹²⁹.

Trudno uchwycić aktywność Wyhowskiego w strukturach samorządu szlacheckiego. Działalność sejmików związana była z funkcjonowaniem powiatów: „Wyodrębnione powiaty będące terytorialnymi jednostkami, stały się przede wszystkim autonomicznymi korporacjami szlachty. W każdym powiecie znajdował się sąd ziemski, grodzi i podkomorski [...] Powiat był dla szlachty także okręgiem wojskowym, otrzymując ze skarbu WKL powiatową chorągiew. W ten sposób powiat stał się jednostką podziału samorządowo-terytorialnego, administracyjnego i wojskowego”¹³⁰. Z ustaleń obecnych w literaturze przedmiotu wynika, że działalność urzędników grodzkich szła często równoległe z mobilnością na polu funkcjonowania sejmików. W toku badań nad aktywnością Jana Wyhowskiego, nie związaną bezpośrednio z grodem, nie udało się takiego mechanizmu stwierdzić, a tym samym, nie można było wyjść poza ustalenia dotyczące początków kariery hetmana, funkcjonujące już w obiegu naukowym. Do końca lat dwudziestych XVII wieku, nie znaleziono żadnych informacji, ślad pojawia się w 1632 roku. Jan był obecny na sejmiku kapturowym po śmierci Zygmunta III Wazy, który obradował w Łucku pod łaską marszałka Jerzego z Ostroga Zasławskiego. Na zjeździe obrano deputatów do sądów kapturowych, uzgodniono zasady ich funkcjonowania. Swoją obecność potwierdziło podpisami przeszło 150 przedstawicieli miejscowej szlachty. Listę otwierają nazwiska wpływowych magnatów ziemi wołyńskiej. Wyhowski podpisał się jako jeden z ostatnich. Wskazywałoby to na jego mało znaczącą pozycję w życiu politycznym ziemi¹³¹. W przypadku województwa kijowskiego, tj. sejmiku żytomirskiego również nie natrafiono na ślad aktywności Wyhowskiego, ani innych członków rodu. Na Wołyniu i Kijowszczyźnie na sejmikach dominowały rody wywodzące się z dawnej grupy „panów”. To z nich wybierani byli posłowie na sejm¹³².

Nikłe rezultaty dała analiza innych źródeł, związanych z wojskową płaszczyzną funkcjonowania ziem i powiatów – popisów wojskowych. Z powodu niekompletnych danych, nie wiadomo czy Wyhowski stawał się na popis szlachty w 1643 roku¹³³. Całkowicie zachowana dokumentacja odnosi się do roku 1646. Spis odbył się w Żytomierzu, który stanowił stałe miej-

¹²⁹ M. Ferenc, op. cit., s. 331.

¹³⁰ W. Bobiński, op. cit., s. 20.

¹³¹ Акты ЮЗР, cz. 2, t. I, 1861, s. 163–167. Zob. też ustalenia Mazura, który badał środowisko posłów ziemskich i aktywistów politycznych dal interesujących nas ziem. W zamieszczonych spisach nie ma Jana Wyhowskiego. Zob. K. Mazur, op. cit., aneks I, II, s. 409–426.

¹³² N. Jakowenko, *Posłowie województwa wołyńskiego, kijowskiego i braclawskiego...*, s. 90; H. Litwin, *Równi do równych...*, s. 18–24.

¹³³ H. Litwin, *Struktura przestrzenna...*, s. 59–60. Do popisów szlachty z o których wiemy, że się odbyły z lat 1617–1618 brak spisów. Następne dane odnoszą się dopiero do popisów z lat 1643 i 1646.

sce tego typu zjazdów. Szlachta z województwa widać lekko potraktowała obowiązek stawienia się w grodzie, bowiem dokument obejmuje zaledwie kilkadziesiąt nazwisk. Jako pierwszy wpisał się podkomorzy kijowski Jerzy Niemirycz. Nie było wśród zebranych Jana i innych Wyhowskich, mimo że część bojarów owruckich przybyła na miejsce¹³⁴.

W działalności Wyhowskiego do 1648 roku istnieje jeszcze jeden, nie mniej ważny ślad publicznej działalności. Widzieliśmy go w gronie założycieli bractwa cerkiewnego w Łucku¹³⁵. W życiu brackim Wołynia czy województwa kijowskiego zaobserwować można aktywny udział urzędników grodzkich. Wiąże się to z faktem, iż w przypadku wspomnianych ziem, personel grodów był zdominowany przez Rusinów. Jan Wyhowski był mocno zaangażowany na płaszczyźnie religijno-kulturowej, dzięki temu upodabniał się do pozostałych przedstawicieli swojego rodu, a przede wszystkim do ojca Ostafija. W łuckim bractwie Iwan musiał odgrywać znaczną rolę. Zanim objął najwyższe funkcje w kancelarii, występował w charakterze reprezentanta interesów bractwa. W okresie sprawowania urzędu namiestnika, niejednokrotnie w imieniu podstarosty prowadził w sądzie grodzkim sprawy związane z funkcjonowaniem bractwa¹³⁶. Aktywny udział Jana przy wzmacnianiu Cerkwi prawosławnej jest sygnałem silnego poczucie bycia Rusinem.

Błyskotliwa kariera Wyhowskiego w strukturach armii kozackiej nie była przypadkowa. Związana była z wcześniejszą działalnością i doświadczeniami, jakie Jan wyniósł z okresu życia, poprzedzającego wybuch powstania Chmielnickiego. Wyhowski otrzymał solidne wykształcenie, posługiwał się łaciną, językiem polskim i ruskim, posiadał umiejętności z zakresu kaligrafii. Młodość Iwana przypadła na okres odbudowy Cerkwi prawosławnej i odnowy życia religijnego oraz na czas pogłębienia współpracy Cerkwi z wojskiem kozackim. Czynniki religijny wpłynął na podjęcie decyzji o przejściu na stronę powstańców w 1648 roku. Z pracy w strukturach administracji grodzkiej wyniósł ważne umiejętności. Można wskazać za autorem, iż: „Doświadczenia nabyte podczas pracy, niejednokrotnie w kilku kancelariach lub sądownictwie grodzkim powodowało, że urzędnicy kancelaryjni zaliczali się do grona wykwalifikowanych fachowców, przede wszystkim w dziedzinie prawa. Znajdowało to swoje odzwierciedlenie zarówno w trakcie codziennego urzędowania, jak też na forum publicznym”¹³⁷. Uzyskane umiejętności okazały się przydatne w organizowaniu kancelarii generalnej, w dyplomacji oraz w tworzeniu administracji kozackiej na zajętych terytoriach. Dlatego – posiłkując się prostym, ale niezwykle trafnym spostrzeżeniem przytaczanego już autora *Kroniki rymowanej*, odnoszącym się do po-

¹³⁴ ЦДДАУ Київ, фонд 11, opis 1, spr. 11, k. 350–351, Registr albo Komput obywatelow województwa kiowskiego na popis do Żytomierza zebranych.

¹³⁵ J. Bartoszewicz, op. cit., s. 21.

¹³⁶ Архивъ ЮЗР, cz. 1, t. VI, 1883, s. 694.

¹³⁷ R. Jop, op. cit., s. 130.

czątku służby Jana u boku Bohdana Chmielnickiego – przyjdzie stwierdzić, że: „przyjął go [Wyhowskiego – D. G.] Chmiel pod korsuńską zaraz bo mu był potrzebny”¹³⁸.

¹³⁸ BPAN i PAU, sygn. 1275, k. 85.